

Ewa Wierucka

Biblioteka Wydziału Humanistycznego
Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

SYMBOLIKA WYBRANYCH ELEMENTÓW ORNAMENTU
UKRAIŃSKICH DRUKÓW IWANA FIODOROWA

W bogatej literaturze naukowej dotyczącej pierwszego drukarza ruskiego Iwana Fiodorowa (?–1583) wiele miejsca poświęcono szacie graficznej jego wydań¹. Opublikowany i opisany został cały materiał ilustracyjny, najmniej miejsca, jak się wydaje, poświęcono semantyce i symbolice poszczególnych elementów tego materiału. Do wyjątków należy artykuł Aleksandry Gusiewej².

Badaczka stawia tezę, że w książce średniowiecznej każdy element zdobięcy ma określone znaczenie, zdeterminowane przez wielowiekową tradycję ruskiej książki rękopiśmiennej. Symboliczna zawartość każdego elementu szaty graficznej starodruków (a wcześniej rękopisów) dyktowała jego użycie w określonym miejscu publikacji. „Biblijna symbolika przenika wszystkie bez wyjątku kompozycje winieta, ramek, znaków typograficznych [sygnetów – E. W.]”³. Przytaczając kolejne przykłady ozdób (gałęzie drzew, liście, żółędzie, winorośl), badaczka ilustruje je wybranymi cytatami z Biblii i kończy wnioskiem: „Każdy element winiety jest przemyślany i jak gdyby jawi się w swojej filozoficznej wymowie. Wszystkie komponenty winiety łączy wspólny zamysł, są one nierozdzielnie połączone z tekstem

¹ Zob. N. P. Kisielew, *Nabornyje ukraszeniya w izdanijach Iwana Fiodorowa*, „Kniha. Issledowanija i materiały”, sb. 9, Moskwa 1964, s. 69–76; idem, *Proischozhdienije moskowskogo staropieczatnogo ornamenta*, *op. cit.*, sb. 11, Moskwa 1966, s. 167–198; A. N. Swirin, *Iskusstwo knigi Driewniej Rusi*, Moskwa 1964; J. Zapasko, *Mystec’ka spadszczyna Iwana Fiodorowa*, L’wiv 1974; A. A. Gusiewa, *Simwolika w ornamentykie izdanij Iwana Fiodorowa i Piotra Timofiejewicza Mstisławca*, „Kniha. Issledowanija i materiały”, sb. 66, Moskwa 1993, s. 125–130.

² A. A. Gusiewa, *op. cit.*

³ *Ibid.*, s. 126.

i w widzialnej formie ujawniają jego symboliczne znaczenie”⁴. Co ciekawe, autorka konsekwentnym milczeniem pomija te elementy ornamentu, które Fiodorow wprowadził do składu drukarskiego swoich ostatnich, ukraińskich wydań. Dlaczego? Być może dlatego, że zachwiałyby one kruchą logiką jej wyводу. Jest rzeczą wiadomą, że uczeni, którzy wielokrotnie i szczegółowo opisali każdy druk Fiodorowa, policzyli także liczbę użyczeń każdego detalu w każdym z jego druków. Wielokrotne użycie jednego ozdobnika w jednym druku w oczywisty sposób przeczy tezie Gusiewej o jego nierozzerwalnym związku z treścią. Potwierdza natomiast zdanie innego uczonego, Nikołaja Kisielewa, który sformułował tezę całkowicie przeciwną: „[...] w istocie, żadne ozdobniki nie były organicznie niezbędne”⁵. Uczony dzieli ilustracje na dwie grupy: te, które mniej lub bardziej związane były z treścią książki (miniatury) i te, które miały czysto dekoracyjne przeznaczenie: winietki, inicjały, ramki, ozdobniki umieszczone na marginesach, dopełniające niezapisaną/niezadrukowaną część wersu⁶.

Jak wiadomo, Fiodorow nie zamieszczał w swoich wydaniach miniatur, jedynie większe formy ilustracji stanowiły frontyspisy, kompozycje heraldyczne oraz jego własna marka drukarska. Świadczyłoby to więc o stosunku drukarza do ilustracji właśnie takim, jakie wyraził Kisielew. Także fakt włączenia do składu drukarskiego kilku ozdobników (wcześniej odciskanych z odrębnych desek po zakończeniu składu) nie tylko potwierdza traktowanie ilustracji jako elementu podrzędnego w stosunku do tekstu, ale, co ważniejsze, znamionuje dążenie Fiodorowa do całkowitego zmechanizowania produkcji książki drukowanej. Ozdobniki odlane z metalu (na wzór czcionek) musiały być na tyle uniwersalne w swej wymowie, by mogły być używane wielokrotnie i w dowolnym miejscu. To z kolei prowadzi do wniosku, że równie dobrze mogło ich w ogóle nie być.

Z drugiej strony, nie znaczy to, że ich dobór był przypadkowy. Z pewnością nie był, choć nie w taki sposób, jak tego chce Gusiewa. Bardziej prawdopodobne jest, że decydując się na określony motyw, Fiodorow kierował się intuicją, podświadomie czerpał z duchowego dziedzictwa kulturowego swoich przodków, magicznej wiedzy, z którą człowiek przychodzi na świat, nawet nie podejrzewając jej istnienia. Jest to wiedza uspiona, nieuświadomiona, spinająca w jednym umyśle odległe wieki, pokolenia, mikro- i makrokosmos, łącząca w sobie przeszłość, teraźniejszość i przyszłość. Dzieło Fiodorowa jest tego najlepszym przykładem. Łączy elementy odległej pogańskiej kultury z tym, co zdarzyć się miało w odległej przy-

⁴ *Ibid.*, s. 128.

⁵ N. P. Kisielew, *Proischożdienije...*, s. 167.

⁶ *Ibidem.*

słości – z drukowaną książką całkowicie pozbawioną ilustracji, a przecież przez to nie mniej atrakcyjną i pożądaną.

Krzyżyk, listek i ramka⁷ (jak chce Jakim Zapasko, z ósemek), kojarząca się raczej z plecionką z kolczastych gałązek/pędów – elementy tworzące te wzory są stare jak sama ludzkość. Krzyżujące się pod kątem prostym belki/deski/gałęzie/pnie drzew/kamienne bloki znajdowały zapewne wiele zastosowań w życiu człowieka od zarania dziejów. Roślina, element otaczającej człowieka przyrody, była dla niego ogromnie ważna nie tylko dlatego, że stanowiła pożywienie, dawała cień i schronienie, ale przez coroczną cykliczność (kiełkowanie/wzrost, dojrzewanie/owocowanie, usychanie/śmierć) dawała nadzieję, na nieodmiennie odradzające się życie (nasiona, ziarno). Na długo przed pojawieniem się na ziemi Chrystusa i – w efekcie – chrześcijaństwa pewne przedmioty materialnej kultury pogańskich przodków obrastały w magiczne znaczenia i symbole, stwarzając iluzję kontroli człowieka nad otaczającym go światem przyrody, która mogła mu zagrażać na nieskończoną liczbę sposobów. Dla ochrony przed tymi zagrożeniami, najgroźniejszymi, bo niewidzialnymi, magiczne przedmioty lub ich wizerunki umieszczano w wystroju wnętrza i zewnątrz domu (wzornictwo okiennic, obramowania okien i drzwi, sprzętów użytku domowego, guzików i zapięć, biżuterii itp.). Pogański obraz świata, powtórzony w wystroju słowiańskiego domu (mikrokosmosu), pisze Boris Rybakow, naśladował model makrokosmosu⁸. Motyw krzyża i rośliny grały tu znaczące role.

Krzyż – (od łac. *crux*) to

[...] motyw ornamentalny i znak symboliczny znany większości kultur od zamierzchłych czasów. [...] Krzyż pełnił funkcję dekoracyjną, krzyże runiczne stawiali na granicach Skandynawowie; wznoszono je na grobach królów i bohaterów [...]. Był symbolicznym znakiem świątyni Egipcjan. [...] w Tabasco symbolizował boga Słońca; był emblematem Quetzalcoatla jako władcy 4 stron świata i 4 wiatrów⁹.

Krzyż „symbolizuje oś świata, cztery strony świata, cztery wieki świata, cztery dziedziny ducha; połączenie przeciwieństw, życie i nieśmiertelność, ducha i materię [...] amulet, ogień, słońce [...], most do nieba, niebo; [...] narzędzie męki i strachu, cierpienie, udrękę, karę, śmierć, mękę i śmierć Chrystusa, chrześcijaństwo”¹⁰.

⁷ Fiodorow zaprojektował jeszcze jeden element odlewany w metalu – główkę cherubina, zwaną także cherubinem-ukraińcem, o którym piszę w swoim wcześniejszym artykule. Zob. E. Wierucka, *Motyw cherubina w ukraińskich drukach Iwana Fiodorowa. Propozycja interpretacji*, „Folia Bibliologica. Biuletyn Biblioteki Głównej UMCS” (2010, vol. LII), Lublin 2012, s. 67–84.

⁸ Zob. B. A. Rybakow, *Jazyczestwo DREWNIJ Rusi*, Moskwa 1987, s. 480.

⁹ W. Kopaliński, *Słownik mitów i tradycji kultury*, Warszawa 1987, s. 553.

¹⁰ Idem, *Słownik symboli*, Warszawa 1990, s. 174.

Krzyż początkowo oznaczał hańbiący słup lub słup męki, który mógł mieć różną formę.

Krzyż – drzewo przekleństwa (kłątwy) (Gal 3:13; Hebr 12:2) – stał się głównym symbolem zbawienia po tym, jak ukrzyżowano na nim Jezusa (Gal 6:14). To narzędzie męki – hańba dla niewierzących Żydów (Gal 5:11) i głupstwo (obłąd) dla pogan (1 Kor 1:23) – dla chrześcijan stało się symbolem życia, które nawet nad grobami świadczy o życiu i zmartwychwstaniu w imię Tego, Kto unżył samego siebie, stawszy się posłusznym aż do śmierci – i to do śmierci krzyżowej (Fil 2:8)¹¹.

W kulturze dawnej Rusi krzyż był jednym z najstarszych artefaktów wyrażających ideę przestrzeni otaczającej człowieka ze wszystkich stron. Umieszczano go w środku słonecznego kręgu¹², żeby podkreślić jego podobne słońcu równomierne świetliste oddziaływanie, rozchodzące się na wszystkie cztery strony świata. W eneolicie (epoce miedzi) symbol ten wyrażał także ziemię-pole. Romb, oznaczający ziemię, dzielił krzyż na cztery kwadraty. Kropki-ziarna wewnątrz kwadratów (części rombu) układały się także na kształt krzyża.

Krzyżokształtne przedmioty, jako symbole tego, co występowało wszędzie, naturalnym sposobem stały się elementem ornamentu związanego z rytuałem zaklinania.

Z przestrzennej symboliki krzyża Rybakow wyprowadza etymologię rosyjskich słów *okriest* (*wokrug nas* – wokół nas) i *okriestnost'* (*miasto okrążajuszczaje czto-libo* – miejsce otaczające coś). Przestrzeń otaczająca nas ze wszystkich stron, twierdzi uczyony, pochodzi więc od leksemu *kriest* (krzyż), a nie *krug* (koło, okrąg). Wyrazem idei „krzyż–przestrzeń” są przecinające się na styku ramion krzyża promienie. Wiązano z nimi wiele wierzeń i zaklęć¹³.

Nowe treści do symboliki krzyża wniosła era Chrystusowa. Po tym jak na krzyżu poniósł swoją ofiarną śmierć Jezus z Nazaretu, stał się on symbolem chrześcijaństwa, przedmiotem kultu religijnego, a jego wizerunki (z postacią Jezusa lub bez) zawaładnęły całym chrześcijańskim światem w nieskończonej liczbie wariantów.

Gdy pod koniec X wieku wprowadzono na Rusi chrześcijaństwo, twierdzi Rybakow, istniała tu wysoko rozwinięta kultura pogańska ze swoją oryginalną mitologią, bogami, kapłanami, obrzędami i rytuałami. Jeszcze przez ponad trzy stulecia kultura ta współistniała z wiarą chrześcijańską (w wariacie prawosławnym),

¹¹ *Biblejskij słowar'. Encikłopediczeskij słowar'*, sost. E. Niustrem, pierievod so szwiedskiego I. S. Svensona, Toronto 1985, s. 224. Tu i dalej przekład mój – E. W.

¹² Słońce symbolizowało koło wypełnione różnego rodzaju wzorami. Zob. B. A. Rybakow, *Jazyczestwo...*, s. 482–483.

¹³ *Ibid.*, s. 535–536.

co przejawiało się w różnych sferach życia społecznego (architektura, wzornictwo, obrzędowość). Wieki XI–XIII uczony nazywa okresem dwuwiary (*dwojewierija*), w czasie których tysiącletnie pogaństwo powoli i niechętnie ustępowało przed gorliwą natarczywością prawosławnego duchowieństwa¹⁴.

Jest bardzo wiele odmian krzyża: łaciński (najbardziej znany i rozpowszechniony), grecki o czterech promieniach równej długości, św. Andrzeja (w kształcie cyfry rzymskiej X), św. Antoniego (w kształcie litery T), kotwicowy (z rozwidleniami w kształcie ramion kotwicy na czterech końcach), widlasty (w kształcie litery Y),

[...] maltański (grecki o promieniach rozszerzających się od środka i rozwidlonych na końcu, oznaka joannitów), grecki z trójlistkiem koniczyny albo gwiazdą na 4 końcach; laskowany, grecki o 4 ramionach kończących się prostopadłą krótką kreską; lotaryński, w górnej części słupa przekreślony mniejszymi ramionami, sześcioramienny; prawosławny, papieski z dolnymi mniejszymi ramionami ustawionymi ukośnie; [...] swastyka [...] krzyż grecki o 4 promieniach załamanych w połowie długości pod kątem prostym w tym samym obrotowym kierunku; litewski (jagielloński) w kształcie 2 krzyży greckich połączonych wspólnym pionowym ramieniem; jerozolimski, laskowany z 4 małymi krzyżami umieszczonymi między ramionami dużego¹⁵.

Jak widać, krzyż prawosławny to tylko jedna z wielu odmian krzyża, także posiadająca kilka inwariantów.

Jeden z ciekawszych inwariantów krzyża prawosławnego to zachowany do dziś zaledwie w trzech egzemplarzach XIV-wieczny tzw. krzyż pokutny (*pokajannyj kriest*) nowogrodzko-pskowskich strigolników¹⁶. Przyjmując dogmaty biblijne dotyczące istnienia Boga i Jezusa Chrystusa jako jego Syna, strigolnicy odrzucali jednak pośrednictwo instytucji Cerkwi i duchowieństwa pomiędzy światem ludzi a instancją niebieską. Uważali, że modlić się do Boga można wszędzie, nie tylko w wyznaczonym do tego miejscu. W swoim piśmiennictwie i zdobiącym je ornamentem piętnowali symptomy upadku Cerkwi, bezprawie, prześladowania niewinnych

¹⁴ *Ibid.*, s. 457 i in.; por. idem, *Russkoje prikladnoje iskusstwo X–XIII wiekow*, Leningrad 1970; por. T. W. Iljina, *Diekoratiwnoje oformlenije drierwierusskich knig. Nowgorod i Pskow. XII–XV ww.*, Leningrad 1978, s. 99.

¹⁵ W. Kopaliński, *Słownik mitów...*, s. 554.

¹⁶ Strigolnicy – antycerkiewny ruch, powstał w XIII wieku. Strigolnicy nie tylko stworzyli własną literaturę, ale okazali duży wpływ na malarstwo i grafikę książkową swojej epoki, wprowadzając element świecki do ornamentyki książki XIV-wiecznej (malownicze miniatury i inicjały z barwnymi wizerunkami człowieka i różnymi symbolami). Zob. B. A. Rybakow, *Strigol'niczeskije pokajannyje kriesty*, [w:] *Kul'turnoje nasledie Drevniej Rusi*, otw., red. M. B. Chrapczenko, Moskwa 1976, s. 79 i nn.

ludzi, domagali się prawa do spowiedzi bezpośrednio Bogu, a nie Jego pośrednikom – popom (handlarzom dusz [*duchoprodawci sut*]). Wyrazem ich „heretyckiej” ideologii były właśnie krzyże pokutne – monumentalne, toporne, wyciosane z kamienia, z nieobrobioną dolną częścią służącą zapewne do wkopywania w ziemię. Wryte na nich napisy: „Gospodi Isusie Christie! Pomiłuj wsiech chrestyjany na wsiakom miestie mołaszczenia tobie wieroju czystym sierdciem”¹⁷ były otwartym sprzeciwem przeciwko obrządkowi cerkiewnemu, a same krzyże przeznaczone do stawiania poza jej ścianami, pod gołym niebem, na placach (*na płoszczadi*), na rozdrożach (*na rasputjach*), na ulicach miast (*na szyrinie gradnoj*).

Jeden z tych krzyży wykonany został przez Jakowa Fiodosowa¹⁸ na kształt ogromnego „drzewa życia” z licznymi odgałęzzeniami i zawijasami, z roślinnym ornamentem na całej powierzchni. Użyte w nim detale (w tym postaci ludzi) służyły nadrzędnemu celowi ruchu strigolników – odrzuceniu Cerkwi jako pośrednika między chrześcijaninem a jego Bogiem i odwoływały się do konkretnych fragmentów Biblii.

Jeszcze ciekawsze, uważa Rybakow, są dwa inne krzyże. Wysokie na ponad 2 m, mają po 6 ramion¹⁹. Na całej powierzchni pokryte były dużymi inskrypcjami o zbliżonej treści: „ISU(S) CH(RISTOS)”²⁰ NIKA / C(A)R” SŁAWY / G(OSPOD) I SP(ASI) I POMIŁUJ (R) / ABA SWOJEGO [tu miejsce dla imienia obwiedzione rzeźbioną ramką] / DAJ GOSPODI JEMU ZDRAW’E / I SP(ASE)N’E OTDAN’E GR”CHOV” / A W BUDUSZCZIJ V”K” ŽIZN”²¹.

Wymieniona w formule prośba o zdrowie świadczy o tym, że krzyże te nie były związane z obrządkiem pochówku. Przypomnijmy, że strigolnicy odrzucali pośrednictwo popów (i w konsekwencji – spowiedź przed nimi), uważając, że najważniejszym miejscem wyznania grzechów jest ziemia – matka, rodzicielka, karmicielka, miejsce człowieka w życiu doczesnym. Według Rybakowa spowiedź ziemi jest reminiscencją słowiańskiego pogańskiego kultu ziemi²², zaś przeznaczenie tych krzy-

¹⁷ „Panie Jezu Chryste! Zmiłuj się nad wszystkimi chrześcijanami na każdym miejscu modlącymi się, wyznającymi Ci wiarę czystym sercem” *ibid.*, s. 80 (podkr. B. A. Rybakowa).

¹⁸ Obecnie krzyż Jakowa Fiodosowa znajduje się w Cerkwi Fioła i Ławra pod Nowogrodem. Zob. *ibidem*.

¹⁹ Jeden z nich znajduje się obecnie w klasztorze w Arkażu, drugi w cerkwi Borysa i Gleba w Płotnikach pod Nowogrodem. Zob. *ibid.*, s. 81.

²⁰ Znak (”) oznacza znak twardy, apostrof (') – znak miękki.

²¹ „Jezusie Chrystusie, zwyciężaj [nika – od greckiego okrzyku widzów w czasie walk cyrkowych, zob. W. Kopaliński, *Słownik mitów...*, s. 754] królu chwały, Panie zbaw i zmiłuj się nad niewolnikiem Twoim [tu miejsce dla imienia], daj Panie mu zdrowie i zbawienie, odpuszczenie grzechów, a w przyszłości życie [wieczne – E. W.]”. Inskrypcja na krzyżu obecnie przechowywanym w klasztorze w Arkażu jest bardziej rozbudowana o inwokacje do Jezusa Chrystusa. Zob. B. A. Rybakow, *Jazyczestwo...*, s. 84.

²² *Ibidem*.

ży służyło właśnie rytuałowi spowiedzi. Uczony uzasadnia to następująco: krzyże wkopane były w ziemię, co nadaje jej wymiar ołtarza w świątyni; inskrypcja zawiera pochwalenie Boga, prośby o zmiłowanie i zbawienie dla konkretnego człowieka pragnącego oczyścić się z grzechów. Druga część inskrypcji stanowi modyfikację formuły wygłaszanej przez kapłana przy spowiedzi: „Daj Panie mu zdrowie i zbawienie, odpuszczenie grzechów i życie wieczne”. Rytuał spowiedzi przed świętą ziemią wymagał od spowiadającego się ukłęknięcia na niej – świadczy o tym usytuowanie wśród słów inskrypcji wyrzeźbionych wizerunków dwu małych krzyżyków typu „Golgota”, jednego na wysokości około 150 cm (by uczestnik obrzędu mógł pocałować go, stojąc) drugiego – na wysokości około 80–100 cm (wymagający pozycji na kolanach).

Symbol świętej ziemi-rodzicielki (przeniesiony potem na postać Matki Bożej, Bogurodzicy) zajmował bardzo ważne miejsce w tej szczególnej syntezie wiary chrześcijańskiej z pogaństwem, a strigolnickie krzyże pokutne stanowią niezwykły dokument epoki dwuwiary na ziemiach ruskich.

Przyjrzyjmy się teraz najbardziej rozpowszechnionym inwariantom krzyża prawosławnego²³, jednego z najważniejszych elementów w strukturze cerkwi. Jego podstawę stanowi czteroramienny tzw. krzyż łaciński, w którym ramię wertykalne jest znacznie dłuższe od horyzontalnego.

Krzyż sześcioramienny – w dolnej części wertykalnego ramienia znajduje się krótsza poprzeczka, która symbolizuje ukośną podpórkę pod nogi na Krzyżu Pańskim – lewy koniec jest podniesiony, prawy – opuszczony.

Krzyż ośmioramienny – w górnej części wertykalnego ramienia umieszczona jest niewielka poprzeczka, przypominająca o tej, jaką Piłat kazał przybić na krzyżu Jezusa: „Jezus Nazarejczyk, Król Żydowski” (J 19:19). Napis był wykonany w trzech językach: aramejskim, łacińskim i greckim.

Krzyże wyróżnia się także ze względu na ich miejsce i funkcję w cerkwi.

I tak, krzyż umieszczany na kopule cerkwi (*nakupolnyj kriest*) ma osiem ramion i nawiązuje do słów Chrystusa: „Ujrzycie niebiosa otwarte i aniołów Bożych wstępujących i zstępujących na Syna człowieczego” (J 1:51). Kopuły prawosławnych świątyń zwieńczone są z reguły ośmioramiennymi krzyżami na półksiężycu. Ze styku głównych ramion wychodzą promienie. Obraz ten symbolizuje tradycyjny obraz Cerkwi-Kobiety, odzianej w słońce z księżycem pod nogami. Półksiężyc może także symbolizować kołyskę/żłóbek, w którym złożono nowo narodzonego Chrystusa, cerkiewny statek, którym steruje Jezus-Karmiciel lub kotwicę – symbol nadziei na zbawienie (jeden z najstarszych symboli chrześcijańskich).

²³ Zob. W. Kolesnikowa, *Prawosławnyj chram. Simwolika i tradicii*, Moskwa 2006, s. 40.

Krzyż ołtarzowy (*napriestolnyj kriest*) to krzyż ośmioramienny, zwykle bogato inkrustowany, często z wizerunkami Matki Bożej i Jana Ewangelisty na końcach głównego ramienia horyzontalnego. Jego miejsce jest obok Ewangelii na ołtarzu, używany jest podczas obrzędu chrztu, namaszczenia, ślubu, spowiedzi.

Krzyż umieszczany za ołtarzem (*zapriestolnyj kriest*) także ma 4 główne ramiona oraz dwa poprzeczne, mniejsze, jedno proste i drugie ukośne. Na krzyżu tym elementem obowiązkowym jest figura ukrzyżowanego Chrystusa. Wraz z ikoną Matki Bożej wnoszony jest podczas procesji.

Ośmioramienny krzyż „Golgota” (*schimiczeskij kriest „Gołgofa”*), pokutny, (przeznaczony dla zakonów o najsurowszej regule). Od XI wieku pod dolną ukośną poprzeczką pojawia się wizerunek czaszki i skrzyżowanymi pod nią kośćmi, symbolizujący głowę Adama, jak głosi legenda, pochowanego na Golgocie. Kości pod czaszką są ułożone jak podczas przyjmowania komunii lub pogrzebu (prawa na lewą). Nad czaszką znajduje się wizerunek włóczni, którą setnik Longinus przebił bok ukrzyżowanego Chrystusa, i trzciny z gąbką nasączoną octem, jaką podano spragnionemu skazańcowi. Obok włóczni i trzciny znajdują się litery „k” i „t”. Inne skróty – jak na tradycyjnym krzyżu drewnianym. W centrum krzyża – cieniowa korona.

Pokutne krzyże „Golgota”, pisze Walentina Kolesnikowa, wyszywane są na szatach liturgicznych zakonników, którzy przyjęli najsurowszą regułę, i symbolizują wypełnienie obietnic danych przy chrzcie²⁴.

Także figura ukrzyżowanego Chrystusa może mieć różne znaczenia. Starszy wariant ukazuje Zbawiciela z rozłożonymi ramionami, szeroko rozpostartymi wzdłuż horyzontalnych ramion krzyża. Ciało nie zwisa, lecz swobodnie spoczywa na drzewcu. Taki wizerunek Ukrzyżowanego ma następującą wymowę symboliczną – Syn Boży otwiera ramiona, przywołując i przyciągając do siebie cały świat. Martwy Chrystus w swym ludzkim wymiarze w tej metaforze pozostaje w cudowny sposób żywy jako nieśmiertelny Syn Boży.

Drugi wariant, bardziej współczesny, ukazuje ciało Chrystusa zwisające bezwładnie na krzyżu na ukośnie uniesionych w górę ramionach. Ten wizerunek symbolizuje cierpienie i męczeńską śmierć Jezusa, ale zawiera też nadzieję dla wszystkich wyznawców jego wiary: „A Ja, gdy zostanę nad ziemię wywyższony, przyciągnę wszystkich do siebie” (J 12:32).

Każde ramię ma swoją symbolikę. Górne (wertykalne) oznacza sferę boskiego bytu w trzech postaciach.

²⁴ W starohebrajskim Golgota – to miejsce „czołowe” – miejsce straceń, egzekucji. Zob. *ibid.*, s. 111–112.

Dolne (wertykalne) – to symbol przeklętej za grzech pierworodny ziemi, po ofierze Chrystusa przywróconej do łask bożych.

Ramiona horyzontalne (główne) symbolizują akt stworzenia świata; na ich końcach umieszczane są znaki słońca – symbolu chwały Bożej i księżyca – oznaczającego świat widzialny, który otrzyma/przyjmie od Boga dar życia i światła. Tu spoczywają ręce ukrzyżowanego, przez Którego „wszystko się stało” (jak mówimy w wyznaniu wiary). Ta część krzyża symbolizuje miłość i łaskę Boga, skierowaną nawet do grzeszących i upadłych.

Belka pionowa oznacza jedność, zjednoczenie w Bogu wszystkiego, co wydarzyło się poprzez ofiarę Jęgo Syna²⁵.

Wróćmy teraz do Iwana Fiodorowa i zaprojektowanej przez niego matrycy dla ozdobnika w kształcie krzyża.

Jest rzeczą ciekawą, że detal ten w niczym nie przypomina żadnego z omówionych wcześniej inwariantów krzyża prawosławnego. Wykazuje natomiast, jak się wydaje, znaczne pokrewieństwo z trójlistnym (gwiazdzistym) greckim krzyżem (*crux stellata*)²⁶. Element jest niewielki: 0,7 cm x 0,7 cm. Cztery ramiona równej długości rozszerzają się od środka na kształt trójdzielnych listków²⁷. (Być może dlatego Zapasko nazywa ten element rozetką). Ramiona wypełnione są czarną farbą. Na domyślnym styku ramion czarną kreską obwiedziono kółko z czarną kropką w środku. Taki wzór krzyża, twierdzi Zapasko, należy do najbardziej rozpowszechnionych w typografiach całej XVI-wiecznej Europy²⁸.

Krzyżyk ten został użyty w Biblii Ostrogskiej 57 razy, pojedynczo lub po dwa, a także w formie kombinowanej z wzorami ksylograficznymi.

Wydaje się, że dzięki roślinnemu rysunkowi ramion Fiodorowski krzyżyk wykazuje także pewne podobieństwo do pogańskiego symbolu słońca: w kole znajdują się promieniście ułożone w kształcie krzyża kielkujące zarodki roślin/listki/kwiaty lilii. Skierowane odśrodkowo w cztery strony świata symbolizują także ideę wiecznie odradzającego się życia²⁹. Różnica polega na tym, że w pogańskim symbolu solarnym z krzyżokształtnym ułożeniem motywu roślinnego koło otacza rysunek, natomiast w zaprojektowanym przez Fiodorowa kółko z kropką w środku stanowi centrum figury krzyża.

Koło z kropką w środku wzmacnia wymowę symboliczną Fiodorowskiego ideogramu krzyża dodatkowymi znaczeniami: jest symbolem „Boga, bóstwa; [...] kosmosu; nieskończoności, wieczności, absolutu, doskonałości, doskonałego kształtu;

²⁵ *Ibid.*, s. 113.

²⁶ W. Kopaliński, *Słownik mitów...*, s. 554.

²⁷ Trójlistek oznacza Trójcę Świętą. Zob. *ibid.*, s. 204.

²⁸ N. P. Kisielew, *Nabornyje ukraszenija...*, s. 70.

²⁹ Zob. B. A. Rybakow, *Jazycestwo...*, s. 578.

[...] Nieba; słońca; żywiołu wody; kręgu istnienia, duszy, pierwiastka duchowego”³⁰. Może ono także symbolizować wcielenie, uosobienie procesu rozwoju (embriona)³¹. Taki kształt ma także ideogram pojęcia ‘centrum’ oznaczający święty zarodek (embrion) wszechświata, swego rodzaju kosmos w kosmosie. Centrum – to środek bytu absolutnego, w jego pole znaczeniowe wchodzi inne pokrewne symbole absolutnej rzeczywistości: drzewo życia – źródło mądrości i nieśmiertelności. Centrum – to źródło kosmicznej harmonii i porządku. To element porządkujący, regulujący, przeciwieństwo chaosu³².

Kształt koła (wypełnionego w środku różnymi symbolami) miały schematy najważniejszych pogańskich symboli słońca, ziemi i przestrzeni³³.

Oprócz ukazanego wyżej, Iwan Fiodorow wykonał matrycę dla jeszcze jednego wzoru krzyża: wydłużonego, złożonego z cienkich prostych linii. Element uzupełnia puste miejsce wersu i został użyty tylko jeden raz w Biblii Ostrogskiej (na karcie 173)³⁴. Jednak Zapasko, który opublikował cały materiał ilustracyjny wydań pierwszego drukarza, nie odnalazł tego wzoru³⁵.

Wizerunek czteroramienno krzyża z czasem (od XVII wieku) stał się obowiązkowym elementem wszystkich winiet i zapoczątkował panowanie nowego stylu w zdobnictwie ksiąg – ornamentu krzyżowego, który po 120 latach wyparł wszechobecny ornament tzw. starodrukarski (czarno-biały)³⁶. Obecność w księdze ornamentu krzyżowego świadczyła o tym, że zawiera ona treści poprawione, wolne od błędów, jakich dopuszczali się kopiści, przepisujący teksty cerkiewne³⁷.

Drugi element wprowadzony przez Iwana Fiodorowa do składu drukarskiego to listek z ogonkiem o wymiarach 0,7 cm x 0,4 cm. Zarówno w Biblii Ostrogskiej, jak i w Psalterzu z Nowym Testamentem listki występują po dwa, ułożone poziomo lub pionowo. Przeważnie pojawiają się obok innych detali odlewanych (krzyżyk, ramka) lub w formie kombinowanej z ozdobnikami ksylograficznymi. O ile sam listek narysowany jest zdecydowaną, mocną linią, o tyle korzonek, rozdwojony odśrodkowo, robi wrażenie dość niedbałego, o nierównym

³⁰ W. Kopaliński, *Słownik symboli...*, s. 153.

³¹ Zob. *Słownik symboli i znaków...*, s. 92.

³² Zob. *ibid.*, s. 218.

³³ Zob. B. A. Rybakow, *Jazycestwo...*, s. 483, 575, 578 i in.

³⁴ Zob. N. P. Kisielew, *Nabornyje ukraszenija...*, s. 74.

³⁵ J. Zapasko, *Mistec’two...*, s. 59, przyp. 110.

³⁶ Zob. A. A. Gusiewa, *Simwolika...*, s. 125.

³⁷ Należy tu przypomnieć, że w początkach XVI wieku car Iwan Groźny założył pierwszą na Rusi oficjalną drukarnię państwową (*Pieczatnyj dom*) w celu drukowania w niej poprawionych ksiąg cerkiewnych. Zadanie to powierzył Iwanowi Fiodorowowi, który był także autorem poprawek pierwszego druku tej drukarni, Apostoła 1564 roku.

konturze, jakby rozciątego/rozdartego wzdłuż, co spowodowało wywinięcie się na zewnątrz jego części końcowych.

Rysunek tego korzonka zmusza do zastanowienia, bo dla osiągnięcia efektu wystarczyłaby w zupełności pojedyncza linia prosta (nie mówiąc już o nieporównanie większym stopniu łatwości wykonania go w metalowym odlewie). I znów nieregularny kształt tego elementu każe szukać jego praźródła (niekoniecznie uświadomionego i celowego) w odległej (pogańskiej) epoce. Bowiem ten korzonek ze zgrubieniami i nierównościami może kojarzyć się z utrwalonym w epoce pogańskiej ideogramem korzenia. Korzeń to część rośliny. Przypomnijmy, że poszczególne symbole, odwzorowywane na przedmiotach otaczających naszych słowiańskich przodków, odzwierciedlały poszczególne stadia rozwoju rośliny. Odnalezione przez archeologów przedmioty codziennego użytku (guziki, zapięcia, pierścienie, naczynia) zdobione były między innymi także rysunkiem rośliny w takiej właśnie rozdwojonej na końcu (korzeniu) postaci, co mogło być częścią rytuału zaklania corocznego odradzania się rośliny dzięki mocnemu ukorzenieniu w ziemi³⁸.

Sam liść zaś przez swój sercopodobny kształt stanowi przekaz nie tylko bardzo czytelny, ale wręcz wskazujący na określone drzewo – lipę³⁹. (Lipa w wielu wierzeniach symbolizuje pierwiastek żeński, ewokujący miękkość, uległość⁴⁰).

Ideogram liścia zawiera wiele znaczeń.

Liść symbolizuje świat roślinny, życie, kwitnienie, śmierć, więdnienie; ochronę, cień; [...] słowo, wróżbę, wyrocznię; [...] Liście – pokolenia ludzi, ich przemijanie. [...] Bóg karze nieposłusznych, wzbudzając w nich trwogę: „Włożę zwątpienie do ich serc i płoszyć ich będzie nawet szelest liścia zdmuchniętego z drzewa” (Lev. 25:36). Liść – rozpowszechniony w ornamentyce emblemat świata roślinnego. [...] czterolistne – krzyż, cztery ewangelie; cztery cnoty podstawowe: odwaga, sprawiedliwość, przezorność i umiarkowanie. Czarne liście – zaduma⁴¹.

I ostatni element, dla którego Iwan Fiodorow przygotował matrycę w metalu – ramka. Jej rozmiary to 13 cm x 6,8 cm. Składa się z powtarzalnych elementów, które mogły być używane w dowolnej długości w różnych miejscach druku. Ramka w całości wystąpiła tylko jeden raz na stronie z tytułowym tekstem w Indeksie (*Ukazatiel*'), dołączonym do Psalterza z Nowym

³⁸ Zob. B. A. Rybakow, *Jazycestwo...*, s. 578 (rys. 100).

³⁹ „Lipa – *tillia* – długowieczne drzewo umiarkowanej półkuli północnej; liście sercowate [...]; liczne gatunki lipy są cennymi roślinami miododajnymi”. Zob. *Encyklopedia powszechna PWN*, t. 2, Warszawa 1974, s. 730.

⁴⁰ Zob. *Słownik symbolów i znaków...*, s. 102.

⁴¹ W. Kopaliński, *Słownik symboli...*, s. 204–205.

Testamentem. W innych wydaniach okresu ukraińskiego zostały użyte tylko jej dłuższe lub krótsze fragmenty. Kisielew nie próbuje opisać tego ozdobnika. Używa ogólnego stwierdzenia: „[...] elementy, z których złożona jest ramka”⁴². Natomiast Zapasko nazywa ramkę „plecionką z cyfry osiem”⁴³. Rzeczywiście, kształtu ósemki można dopatrzeć się w wewnętrznym konturze linii tworzących plecionkę, jednak taka interpretacja wydaje się zbyt prostym uproszczeniem. Ósemka powstała z przeplatających się linii została bowiem narysowana nie tylko podwójną linią, ale dodatkowo po obu stronach plecionki w połowie każdej z dwu części elementu nazwanego przez ukraińskiego badacza ósemką narysowano coś na kształt odciętego odrośla/bocznego pędu, ciernia. To sprawia, że rysunek kojarzy się raczej z przeplecionymi wąskimi pędami/gałęziami dość giętkiej rośliny, zaś kształt ósemek jest prostą i oczywistą konsekwencją przeplatania się dwu długich elementów, posiadających jednak określoną sprężystość (co daje owalne światło w tych miejscach, gdzie elementy nie stykają się).

Gdyby nadać temu wzorowi okrągły kształt, otrzymalibyśmy coś na podobieństwo korony cierniowej (symbolu „męki, bólu, cierpienia, męczeństwa”⁴⁴). W kształcie użytym w fiodorowskich drukach niekończąca się plecionka z równoległych linii (boki ramki nie są zakończone, linie zostają otwarte) może symbolizować wieczność, nieskończoność, powtarzalność. Symbolika magiczna ósemki (emblem odrodzenia, chrztu wodą) uzupełnia się jej symboliką matematyczną (znak nieskończoności)⁴⁵.

Opisane trzy elementy ornamentu Iwana Fiodorowa (krzyżyk, listek z ogonkiem i ramka) w widoczny sposób różnią się od ornamentu wykonanego w drzeworycie. Uderzają prostotą, skromnością, oszczędnością środków wyrazu artystycznego. Być może jest to rezultat zastosowania nowatorskiej techniki odlewu w metalu bardzo drobnych elementów, których rozmiary nie przekraczały 1 cm. Wydaje się jednak, że ta prostota i lakoniczność wynika raczej z konsekwentnego dążenia Fiodorowa do stopniowej redukcji w książce drukowanej warstwy *decorum*, do uproszczenia i ujednoczenia procesu druku.

Podsumowując powyższe rozważania, należy stwierdzić, że wszystkie z opisanych tu elementów ornamentu ukraińskich (ostrogskich) druków Iwana Fiodorowa łączy wspólny mianownik: motyw rośliny. Drewno było (i pozostaje) jednym z głównych budulców, z jakich wykonuje się krzyże. Drzewo św. Krzyża jest symbolem m. in. drzewa życia, symbolem zbawienia (w mitologii: drzewo życia symbo-

⁴² Zob. N. P. Kisielew, *Nabornyje ukraszenija...*, s. 70.

⁴³ J. Zapasko, *Mistec'two...*, s. 59.

⁴⁴ W. Kopaliński, *Słownik symboli...*, s. 162.

⁴⁵ Zob. *Słownik symboli i znaków...*, s. 19.

lizowało życie i życiodajne siły)⁴⁶. Roślinna geneza dwu pozostałych elementów jest oczywista: listek i plecionka z roślinnych pędów nie wymagają dodatkowego uzasadnienia. Jest więc rzeczą oczywistą, że przeplata i wzajemnie przenika się przypisywana im symbolika. Ta symbolika posiada swój wymiar uniwersalny, jaki zyskała przed nastąpieniem ery chrześcijańskiej. Wiele z tych pradawnych symboli i znaczeń dodatkowo zyskało także nowe, biblijne treści (starannie dokumentowane odwołaniami do poszczególnych wersetów i przypowieści). Na znaki i rytuały o pogańskim rodowodzie nałożono nowe etykiety, poddano je odpowiednim modyfikacjom i dano nowego adresata. Jednak istota ich nie zmieniła się – nadal mają służyć człowiekowi jako tarcza i ochrona przed otaczającą go z każdej strony nieprzewidywalną przestrzenią.

Bibliografia

- Baldock J., *Symbolika chrześcijańska*, tłum. J. Moderski, Poznań 1994.
- Biblejskij słowar'. Enciklopedičeskij słowar'*, sost. E. Niustrem; pierowod so szwiedskiego I. S. Svensona, Toronto 1985.
- Gusiewa A. A., *Simwolika i ornamentika izdanij Iwana Fiodorowa i Piotra Timofiejewicza Mstisławca*, „Kniga. Issledowanija i materiały”, sb. 66, Moskwa 1964, s. 125–130.
- Iljina T. W., *Diekoratiwnoje oformlenije driewnierusskich knig. Nowgorod i Pskow. XII–XV ww.*, Leningrad 1978.
- Kisielew N. P., *Nabornyje ukraszienija w izdanijach Iwana Fiodorowa*, „Kniga. Issledowanija i materiały”, sb. 9, Moskwa 1964, s. 69–76.
- Kisielew N. P., *Proischożdienije moskowskogo staropieczatnogo ornamenta*, „Kniga. Issledowanija i materiały”, sb. 11, Moskwa 1966, s. 167–198.
- Kolesnikowa W., *Prawosławnyj chram. Simwolika i tradicii*, Moskwa 2006.
- Kopaliński W., *Słownik mitów i tradycji kultury*, wyd. 2, Warszawa 1987.
- Kopaliński W., *Słownik symboli*, Warszawa 1990.
- Lewicki R., *Christianstwo. Russko-polskij słowar'*, Warszawa 2002.
- Niemirowskij E. L., *Iwan Fiodorow około 1510–1583*, Moskwa 1985.
- Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu, wyd. 3 popr., Poznań–Warszawa 1980.
- Russkaja kniga. Ot naczała piśmiennosti do 1800 goda*, red. W. J. Adariukow i A. A. Sidorow, Moskwa 1924.
- Rybakow B. A., *Jazyczestwo Driewniej Rusi*, Moskwa 1987.
- Rybakow B. A., *Russkoje prikladnoje iskusstwo X–XIII wiekow*, Leningrad 1971.
- Rybakow B. A., *Strigol'niczeskije pokajannyje kriesty*, [w:] *Kul'turnoje nasledie Driewniej Rusi*, otw., red. M. B. Chrapczenko, Moskwa 1976.
- Słowar' simwółow i znakow*, awt.-sost. W. W. Adamczyk, Moskwa–Mińsk 2006.
- Swirin A. N., *Iskusstwo knigi Driewniej Rusi*, Moskwa 1964.
- Zapasko J., *Mystec'ka spadszczyna Iwana Fiodorowa*, L'wiv 1974.

⁴⁶ W. Kopaliński, *Słownik mitów...*, s. 225.

